

A héber nyelv története

BMA-HEBD-201

Biró Tamás

*Koltai Kornélia
korábbi diáinak
felhasználásával!*

10. A kései bibliai hébertől a misnai héberig:
Qumran és rabbinikus héber

2022. április 27.

A „posztbiblikus kései bibliai héber”
a „legkésőbbi kései bibliai héber”

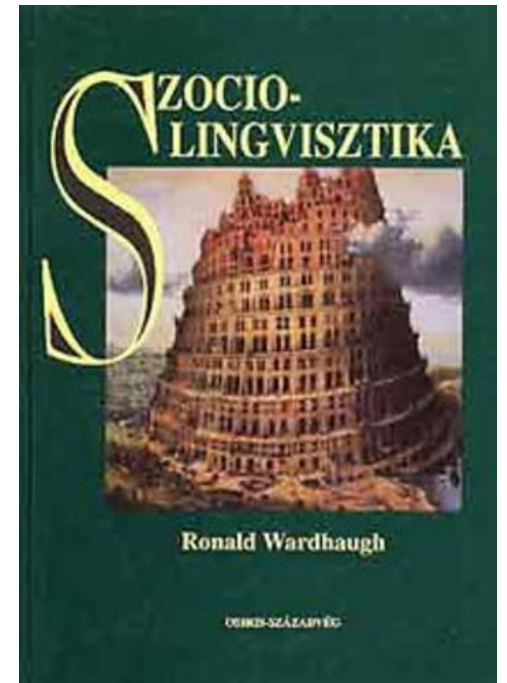
Qumráni héber

szociolingvisztikai szemszögből

Funkcionális diglosszia

Egyetlen társadalomban két különböző, funkcionálisan elkülönülő kód:

„A **diglosszia** olyan viszonylag állandósult **nyelvi helyzet**, amelyben a nyelv elsődleges nyelvjárások mellett (melyek között lehet egy standard vagy több regionális standard nyelvváltozat) van egy azoktól erősen eltérő, nagymértékben szabályozott (grammatikailag gyakran bonyolultabb) **föléhelyezett változat** is, amely irodalmi, s amelyet vagy egy korábbi időszakban, vagy egy másik nyelvközösségben hoztak létre, s amelyet nagyrészt iskolai oktatásban sajátítanak el, és többnyire írásban és formális (hivatalos) beszédalkalmakkor használnak a nyelvközösség tagjai, de amely a mindennapi társalgásban nem használatos a közösség egyetlen szektorában sem.” (Ferguson 1959)

Ronald Wardhaugh,
Szociolingvisztika,
Osiris, 1995, p. 79.

Példák: arab, svájci német, haiti, görög...

1. Biblical Hebrew

1.1 Pre-Classical Biblical Hebrew: The language of some poetical passages:

Song of Deborah (Judges 5), Prayer of Hannah (1Sam 2), Blessing of Jacob (Genesis 49), Song of the Sea (Exodus 15), Bileam's blessings (Numeri 24-25), Song of Moses (Deut. 32), Blessing of Moses (Deuteronomy 33).

1.2. Classical Biblical Hebrew: First Temple period, until 586 BCE.

Surprisingly homogeneous: final redaction? literary standard language?

1.3 Late Biblical Hebrew: late biblical books, written after the Bab. exile.

1.4 "Post-Biblical Biblical Hebrew": Qumran, apocrypha, etc.

Kései bibliai héber

ugyanebben a korban ugyanez a közép-arámi:
a birodalmi arámi mint irodalmi norma követése.

+200
0
-500
-600
-800

klasszikus bibliai héber
(irodalmi norma)

beszélt nyelv
(dialektusok? szociolektusok?)

bab. fogság utáni
kései bibliai héber

qumráni héber

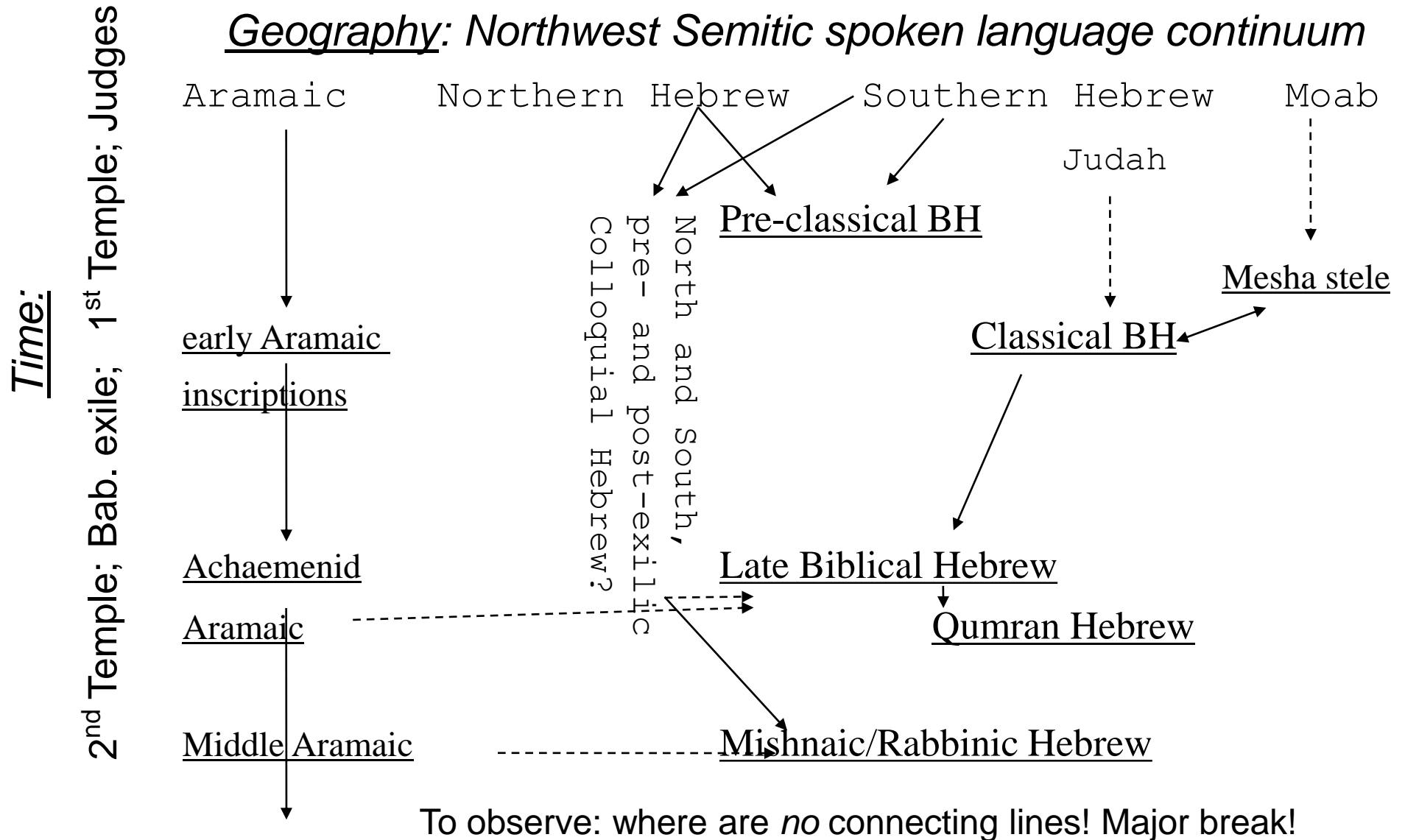
misnai/rabbinikus héber

a beszélt nyelv hatása az írott nyelvre

az írott nyelv mennyire állandó,
és mennyire változik?

a beszélt nyelv idővel változik

History of Biblical Hebrew: ^{hypoththesized} spoken vs. written documents

A 2. szentély kora: kései bibliai héber és qumráni héber

- Kanonizált, később kanonizálendő és később sem kanonizált művek.
- Funkcionális diglosszia: a klasszikus irodalmi héber mint irodalmi norma.
- Judeai-sivatagbeli tekercsek, feliratok:
 - i.e. 2 – i.sz. 1. század, héber, arámi (és görög) nyelven
 - A qumráni közösség könyvtára:
 - Bibliai könyvek (ekkor már kanonizált vagy később kanonizálendő művek)
 - Egyéb korabeli művek (amelyeket történetesen nem kanonizáltak)
 - A közösség saját művei
 - Egyéb szövegek: pl. Bar-Kochba-levelek

Qumráni héber: a legkésőbbi kései bibliai héber, amelyen keletkezett műveket nem kanonizálták.

A nyelv változik

Funkcionális diglosszia esetén ezen változásoknak csak egy része jelenik meg az írott nyelvben. Mások nem, vagy csak áttételesen.

- Szókincs: perzsa, arámi, görög, latin... jövevényszavak.
- Szókincs: belső képzésű új szavak.
- Szókincs: szavak jelentésmódosulása.
- Nyelvtan: a hangtani rendszer változása.
- Nyelvtan: az igeragozási rendszer átalakulása.
- Nyelvtan: egyebek, pl. birtokos szerkezet a ךֿ segítségével.
- Helyesírás: egyre inkább plene (מלא) írásmód.
- ...

Héber nyelvtörténet

Qumrán

Koltai Kornélia diái alapján

Az óra anyagának (szoros) irodalma

- Sáenz-Badillos, Angel, *A History of the Hebrew Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), pp. 130–143.
- Rendsburg, Gary A., „Morphological Evidence for Regional Dialects in Ancient Hebrew”, in: Bodine, W. R., *Linguistics and Biblical Hebrew* (Winona Lake, IN: Eisenbrauns, 1992), pp. 65–88.
- Young, Ian, „Evidence of Diversity in Pre-exilic Judahite Hebrew” *Hebrew Studies* 38, (1997), pp. 7–20.
- Fredericks, Daniel C., „A North Israelite Dialect in the Hebrew Bible? Questions of Methodology”, in: *Hebrew Studies* 37 (1996), pp. 7–20.
- Young, Ian, „Biblical Texts Cannot Be Dated Linguistically”, *Hebrew Studies* 46, (2005), pp. 341–351.

Héber a 2. templom korában

(Héber Biblia, Qumrán, Septuaginta-tradíció, samaritánus héber)

- babiloni fogság: fordulópont
- monarchia vége, társadalmi struktúrák összeomlása
- fogság után: felső, képzett, iskolázott réteg hazatérése
→ mély változások a nyelvben

1. a kollokvialis nyelv hatása

2. a birodalmi arámi befolyása, jelentősége

3. magas presztizsű fogság előtti

nyelvváltozat: a sztenderd modell-értéke

Néhány helyesírási-grammatikai sajátosság Qumránból

- Helyesírás: plénébb, *mater lectionis*ok kiterjedtebb használata (még a tibériási *sewa* is ו-*val*, ha a ו / י mássalhangzós értékű, akkor duplán írják, két mater [א és a ו] egymás mellett: egyet jelöl, pl. ראוש stb.)
- Gutturálisok keveredése, felcserélése: חמר az אַמר helyett
- Eltűnik a ר, talán mert már nem ejtik erősen
- דְּמֶשֶׁק > דְּמֶשֶׁק – disszimiláció

Néhány helyesírási-grammatikai sajátosság Qumránból

- Személyes névmások: הוֹאֵה ('ő', masc.), הִיאָה ('ő', fem.),
אתמָא ('ti'), אתִי ('te')
- Suff. S/2. fem. תִּי-/כִּי
- Főnévi képlet gyakorivá válása: qtwl, pl. רָחֹב ('szélesség')
- Hitpa'él kedvelt, gyakori, passzív jelentést vesz fel
- אֶל jelentését veszi fel: עַל
- מִן kevésbé szeret asszimilálódni, külön jelenik meg, a ו-
ról általában is elmondható, h nem asszimilálódik olyan fonetikai
pozíciókban, melyekben a tibériási héberben kell/szokott
- Teofór nevek rövidebbek

Néhány helyesírási-grammatikai sajátosság Qumránból

- Összetett igeidő használata gyakori használata:
létige ragozott formája + participium
- יְהִי csökkenése, eltűnése
- Aszindetikus mondatok eltűnése
- Szókincs: a különböző bibliai korszakokból
- Perzsa, görög, latin jövevényszavak
- Nyitott a morfológiai és szemantikai újításokra

*A mai nap kérdése:
Hogyan válik egy beszélt nyelv írott nyelvvé?*

Misnai / rabbinikus héber

szociolingvisztikai szemszögből

Misnai/rabbinikus nyelv

A funkcionális diglosszia megtörése, a beszélt nyelvváltozat írott formában:

hétköznapi/szóbeli műfajok írott/irodalmi művekké válnak

+ ezeket az irodalmi műveket kezdetben gyakran szóban hagyományozták tovább.

- I.sz. 1. sz. liturgia: (pl. Amida/Smone eszré, Alénu lesabeah stb.) ← **IMÁDKOZÁS**
- I.sz. 135 körül: Bar-Kochba levelek ← **HÉTKÖZNAPI KOMMUNIKÁCIÓ**
- I.sz. 200 körül/után: a tannaitikus irodalom művei ← **SZÓBELI TAN**
 - *Misna*, majd *Toszefta*
 - tannaitikus/halákhikus midrásgyűjtemények (*Mekhilta*, *Szifra*, *Szifré Num*, *Szifré Deut.*)
 - egyebek: *Széder olam rabba*, *Megillat taanit* stb.

Misnai (rabbinikus) héber

	<u>Palesztina</u>	<u>Babilónia</u>
<u>Tannaitikus korszak</u> <i>i.sz. 1 – 3. század</i>	Bar Kokhba-levelek Misna, Toszefta halakhikus midrásgyűjtemények	—
<u>Amórai korszak</u> <i>i.sz. 3 – 6. század</i> és azon túl, gaoni korszak (7-10. sz.)	aggadikus midrásgyűjtemények Jeruzsálemi Talmud pijjutok, misztikus irodalom ...	Babilóniai Talmud gáoni irodalom (pl. responsumok)

A seprű jelentősége

- Babilóniai Talmud, *Megilla* 18a:

„Nem értették a rabbik, mit jelent az, hogy »és elsöpröm őt [Babilóniát] pusztító seprűvel« (Jes. 14,23). De hallották Rabbi (Jehuda ha-Naszi) szolgálónőjét, amint azt mondja a barátnőjének: »Fogd a seprűt, és söpörd ki a házat!«”.

Bibliában hapax.

וְשִׁמְתִיהָ לְמִזְרַח קֶפֶד וְאַגְמֵי-מַיִם וְטָאטְאֲתִיהָ

בְּמִטְאָטָא הַשְּׂמִד נְאֻם יְהוָה צְבָאוֹת:

Bölömbikák tanyájává teszem, vadvizes mocsárrá, és elsöpröm pusztító seprűvel – így szól a Seregek URa. (RÚF)

I. sz. 200 körül. Szolgálónő júdeabeli faluból származik?

Utolsó pillanat, amikor kis falvakban élhettek még a hébert anyanyelvként használó közösségek.

Misnai (rabbinikus) héber: két korszak

*léteztek
anyanyelvi
közösségek*

Tannaitikus korszak

i.sz. 1 – 3. század

RH1

Palesztina

Bar Kokhba-levelek

Misna, Toszefta

halakhikus midrások

Babilónia

—

Amórai korszak

i.sz. 3 – 6. század

és azon túl,

gaoni korszak (7-10. sz.)

RH2

aggadikus midrások

Jeruzsálemi Talmud

pijjutok, misztikus irodalom

Babilóniai Talmud

gáoni irodalom (pl. responsumok)

*már nem beszélték
anyanyelvként*

A mai nap kérdése:

Hogyan válik egy beszélt nyelv írott nyelvvé?

Válasz: úgy, hogy új írott műfajok születnek addig tipikusan szóban létező kommunikációs formákból.

Mishnaic (Rabbinic) Hebrew

- Significantly differs from Biblical Hebrew. Why?
 - Bab. Talmud Avoda Zara 58b, Chulin 137b: לשון קודש vs. לשון חז"ל.
 - 19th century theories: Aramaic influence in Roman times? Artificial language by Aramaic speaking rabbis? No!
 - M.H. Segal, early 20th century: Spoken language during the second temple period, but never written down earlier.
 - Hebrew spoken in Judea (Jerusalem), while Aramaic spoken in Galilee during Persian, Hellenistic and Roman times?
 - Nationalistic language renaissance in 1st century CE? Maybe.
- Gradual development from post-exilic spoken Hebrew:
 - Inner developments: e.g., *anaxnu* > *anu*.
 - Forms prohibited in earlier literary norm (in CBH): *lel*, *zo*, *še*.
 - External influence: Aramaic + some Greek, Persian, few Latin, Akkadian (Late Babylonian), etc.

Mishnaic (Rabbinic) Hebrew

- Why writing down the spoken language?
 - Functional diglossia is a situation hard to maintain, especially when the difference between spoken and written language grows larger.
 - National pride in 1st – 2nd century CE, during the revolts? (Cf. the use of paleo-Hebrew script)
 - Oral genres, orally performed and transmitted texts:
 - Liturgy, prayers: *Shemone Esre (Amida)*, *Aleinu leshabeach*, blessings (e.g., of the *Shma*).
 - Oral Law (*Torah she-be-al-peh*): orally transmitted Biblical exegesis, law, and other pieces of tradition.
 - NB: **Manuscripts are only medieval**. When the text of the Mishna and of the midrashim were edited in the 3rd century CE, they might have not been written down, but transmitted orally for centuries.

Mishnaic (Rabbinic) Hebrew

Two periods of Rabbinic Hebrew:

- RH1: Tannaitic Hebrew (1st c. CE – 3rd c. CE)
 - Hebrew was still spoken in Palestine
 - DJD: Bar Kokhba letters, Cooper Scroll...
 - Rabbinic texts of the *tannaim* in Palestine:
 - Mishna: Rabbi Judah ha-Nassi, around 210 CE.
 - *Tosefta*, and the *baraytot* in the Talmudim.
 - tannaitic (halakhic) *Midrash collections*.
 - Seder Olam Rabba, Megillat Taanit, etc.
 - (No tannaitic text known from Babylonia)
- Earliest texts share some isoglosses with LBH, QH.
- Example: development of $\psi+ל$ into ψ .

Mishnaic (Rabbinic) Hebrew

- RH2: Amoraic Hebrew (3rd c. CE – 6th c. CE)
 - Hebrew was not spoken anymore, even in Palestine. (Megilla 18a: “Take the broom, and sweep the floor!”)
 - Rabbinic texts of the amoraim in Palestine:
 - Hebrew in Palestinian Talmud (Talmud Yerushalmi)
 - Amoraic (aggadic) midrash collections.
 - Early mystical texts (*heikhalot*, *merkava*, *Sefer Yetsira*)
 - Early piyyutim (liturgical poetry)
 - Synagogue inscriptions, amulets, etc.
 - Amoraim in Babylonia: Hebrew in the Babylonian Talmud.
- After the amoraim: savoraic and gaonic period (7th – 11th century) in Babylonia → very late RH2?

Mishnaic (Rabbinic) Hebrew

Characteristic features of the vocabulary

- Loanwords: from Latin, Akkadian... but mainly from:
 - Aramaic: e.g. שעה 'hour', אבא 'father' (vs. BH אב)
 - Greek: קטגור ('public prosecutor', from Greek *kategoros*)
and פרוקליט ('advocate', from Gr. *parakletos*);
לסטים ('robber', from Greek *lestes*).
- Semantic shift (same form, but meaning changes)
 - עולם: BH: 'eternity' → shift to RH: 'world'
 - מעשה: 'deed, action, practice' → additional meaning in RH: 'incident, happening, story'.
- New (?) forms for old meaning: ש > אשר, אלו > אלה.

Mishnaic (Rabbinic) Hebrew

Characteristic features of the grammar

- Expression of possession: $\text{ל} + \text{אשר} > \text{ל} + \text{ש} > \text{של}$
Article proves reanalysis: $\text{še-la-...} > \text{šel-ha-...}$
- New nominal patterns:
 - *-an* for agent of action (רצחַן 'murderer', שקרן 'liar')
- Semantic reanalysis of the verbal system:
 - BH perfect > RH past tense, BH imperfect > RH modality
 - BH participle > RH present-future (and additional meanings).
- Change of gender of some nouns:
 - כוס 'cup' BH: feminine > RH: masculine (analogy)
 - שדה 'field' BH: masc. > RH: masculine *and* feminine (Aramaic influence)
- And much more...

Szociolingvisztika: kétnyelvűség,
a héber-arámi kétnyelvűség példáján

Az arámi nyelv története (dióhéjban, ismétlés)

Régi elnevezések: “káld”, “szír”, „arameus” (vs. „Arám”: országnév)

1. I. e. 10–7. század: **Ó-/Régi arámi** (Old, or Ancient Aramaic)
2. I. e. 6–3. század: **Birodalmi arámi** (Imperial Aramaic, Reichsaramäisch)
 - Újbabiloni birodalom, és főleg Perzsa Birodalom hivatalos nyelve
 - Bibliai arámi (főleg Ezra; Dániel talán közép-arámi)
3. I. e. 3–i.sz. 2. sz.: **Közép-arámi** (Middle Aramaic)
 - Hellenizmus, Római Birodalom. Diglosszia: birodalmi arámi, mint irodalmi minta.
4. I. sz. 3–9/12. sz.: **Kései arámi** (Late Aramaic; vagy közép-arámi)
 - **Keleti** és **nyugati** dialektusok. Zsidó dialektusok. Szír.
5. 20. sz. (-21. sz.): **Modern arámi nyelvek/dialektusok.**
 - Keleti (szír) és nyugati dialektusok, zsidó és keresztény közösségekben.

A beszélt nyelv változik, de írásban nem marad fenn.

↑ *Értsd: középső korszak az ókori és a modern közt.*

A 10. és 20. század közt: a beszélt nyelv változik, de írásban nem marad fenn.

Héber-arámi kapcsolat a babiloni fogság előtt

Kapcsolat az őstörténetben?

- Deut 26,5: „...bolyongó arámi volt az ősapám, és lement Egyiptomba, és ott lakott, és nagy néppé lett...”
- Rebeka *Aram-Naharaim*-ból, az arámi Betuél lánya (Gen 24,10; 25,20)
- „Lábán, az arámi”, Gen 31,47a: „És elneveze azt Lábán *Jegar-Szahadutának*, Jákob pedig elnevezte *Gal-Éd-nek* [tanúkö]”
- Preklasszikus bibliai héber:
arámi hatás, archaikus elemek vagy északi dialektus?

Héber-arámi kapcsolat a babiloni fogság előtt

Első szentély kora:

- 2Kir 18,26 = Jes 36,1 (Szín-ahhé-eriba):

„És azt mondta Eljakim, Hilkijahu fia, Sevna és Joách Rav-Sakech-nak: Beszélj a szolgáliddal arámiul, mért értjük mi azt, és ne beszélj velünk júdeai nyelven a városfalon lévő nép füle hallatára.”

- I. e. 8. sz.: kölcsönösen nem érthető (Dobos) + arámi, mint *lingua franca*.
- Északi dialektus: dialektuskontinuum vagy arámi behatás?

A babiloni fogság: Jer 10,11: kiszólás a bálványimádókhoz.

Héber és arámi a kései bibliai korban

- Perzsa Birodalom – birodalmi arámi
(Pl.: I. Dareiosz Behisztun-i felirata: ékírásos perzsa, akkád és elami nyelven)
Eszk 1,22: „És elküldött [a király] üzeneteket a király valamennyi országába, országonként az írásuk szerint, és népenként a nyelvük szerint...”
- Bibliai arámi:
 - Ezra 4,8-6,18; 7,12-26: hivatalos dokumentumok
 - Dániel 2,4b-7,23: irodalmi elbeszélés
- Elephantinei dokumentumok stb.
- Qumran: pl. Genézis Apocriphon

Héber és arámi a kései bibliai korban

Részleges elarámiasodás a babilóniai fogság után:

- Neh 8,7-8: *magyarázatra a nyelvváltás miatt volt szükség?*

„És Jesua és Bani és Serévja, Jamin, Akuv... és a leviták **magyarázták** a népnek a Tórát, miközben a nép a helyén állt. Magyarázva olvasták a könyvet, Isten Tóráját, és úgy magyarázták, hogy a nép megértette az olvasottakat.”

- Neh 13,24: *nem mindenki ért már héberül (= júdeai nyelven).*

„És gyermekeik fele asdodi nyelven beszélt, és júdeai nyelven már nem is tudtak, hanem más népek nyelvén beszéltek.”

Ma már vitatott értelmezés.
Biztos nem annyira egyszerű a történet.

Hebrew-Aramaic bilingualism

- **Nehm. 13:24**

„and their children spoke half in the **speech of Ashdod**, and could not speak in the Jews' language, but according to the language of each people.”

Esther 1:22

„for he sent letters into all the king's provinces, into every province **according to the writing thereof**, and to every people **after their language**, that every man should bear rule in his own house, and speak according to the language of his people.”

Héber és arámi a rabbinikus korban

- **Tannaitikus kor** (kb. i. e. 1. sz. - i. sz. 2. sz.)

A héber még beszélt nyelv volt (misnai/rabbinikus héber).

- **Amorai kor** (i. sz. 3. sz. – 6. sz.)

A héber már nem volt beszélt nyelv.

- Arámi a liturgiában (kaddis, *ha-lachma anja...*)
- Targumok: vajon bizonyíték-e arra, hogy nem értettek héberül?

Héber és arámi a rabbinikus korban

- Babilóniai Talmud, *Megilla* 18a:

„Nem értették a rabbik, mit jelent az, hogy »és elsöpröm őt [Babilóniát] pusztító seprűvel« (Jes 14,23). De hallották Rabbi (Jehuda ha-Naszi) szolgálnőjét, amint azt mondja a barátnőjének: »Fogd a seprűt, és söpörd ki a házat!«”.

Bibliában hapax. I. sz. 200 körül. Júdeabeli faluból származik?

Arámi mondatban héber eredetű szó, arámi morfológiával.

Középkor

- Arámi helyett más beszélt nyelvek (arab hódítás, judeo-nyelvek)
→ *diglosszia*; judeo-nyelv–héber–arámi *triglosszia*.
- Talmud, stb. kaddisok, *Ha laḥma anya*, *Ḥad gadja*,
Jah ribbon: az arámi nyelv állandóan jelen van a zsidó kultúrában.
- Rabbiniikus héber-arámi keveréknyelv?
- Héber puristák (Maimonides, költészet): kerülik az arámit.
- Az arámi, mint a misztikával is foglalkozó rabbiniikus elit nyelve: Zohár.

Modern kor

- Héber nyelvújítás: arameizmusok kiirtása, főleg a korai haszkala idején.
- Mai izraeli héber:
- Arameizmusok a választékos nyelvben,
- és a jogi szaknyelvben.
- A szókincs bővítése, gazdagítása arameizmusokkal:
Például *atar* = 'site' (pl. *archeological site*, *web site*...; a *makom* = 'place' helyett.
NB: az arámi *atar* > *atra* etimológiai megfelelője a héberben az *ašer* vonatkozószó,
de az jelentésváltozáson, grammatikalizáción ment keresztül.)

Bibliográfia

Bevezetés a szociolingvisztikába (kódkeverés, kódválasztás):

- Ronald Wardhaugh. *Szociolingvisztika*. Osiris-Századvég, Bp, 1995, pp. 78–101. [11.War.1.]

Héber és arámi az ókorban:

- Bernard Spolsky. *The Languages of the Jews: A Sociolinguistic History*. Cambridge University Press, 2014, pp. 17–79. [94.Spo.1.]

Az arámi nyelvről (kultúrtörténeti háttérrel és bibliai vonatkozásokkal):

- Dobos Károly Dániel. *Sém fiai: A sémi nyelvek és a sémi írásrendszerek története*. Pázmány Egyetem eKiadó és Szent István Társulat, Budapest, 2013, pp. 211–240. [11.1.Dob.*]
- F. Greenspahn: *Aramaic*. In: John Kaltner és Steven L. McKenzie (eds.) *Beyond Babel: A Handbook for Biblical Hebrew and Related Languages*, SBL, 2002, pp. 93–108. [11.1.Kal.1.]

Szociolingvisztika – kódváltás

Arámi a Héber Bibliában: mi a kódváltás oka?

Gen. 31:47aβ:

מִזֹּ וַיִּקְרָא-לוֹ לָבֶן יִגָר שְׁהֵדוּתָא וַיַּעֲקֹב קָרָא לוֹ גַּלְעָד.

Jer. 10:11:

יֵא כְדָנָה תִּאמְרוּן לְהוּם אֱלֹהֵיָא דִּי-שְׁמֵיָא וְאֶרְקָא לָא עֲבָדוּ יֵאבְדוּ מֵאַרְעָא
וּמִן-תְּחֹת שְׁמֵיָא אֱלֹהֵא.

Dán. 2:4b–7:28:

ד וַיִּדְבְּרוּ הַכַּשְׂדִּים לְמֶלֶךְ אַרְמִית מֶלֶכָא לְעֶלְמִין חָיִי אָמַר חֵלְמָא לַעֲבַדִּיךְ וּפְשָׂרָא נְחֹא.

Ezra 4:8–6:18 és 7:12–26: perzsa korszakbeli hivatalos dokumentumok.

Arámi a Héber Bibliában: mi a kódváltás oka?

Gen. 31:47aβ: **מז ויקרא-לו לבן יגר שְׁהֶדוּתָא וַיַּעֲקֹב קָרָא לוֹ גַלְעָד.**

IMIT:

(44) De most jer, hadd kössünk szövetséget, én és te, hogy legyen tanuul köztem és közted. (45) És vett Jákób egy követ és emelte azt oszloppá. (46) És szólt Jákób a véreihez: Szedjetek köveket! S vettek köveket és csináltak kőrakást; és ettek ott a kőrakásnál. (47) És elnevezte Lábán Jegár-Száhodútának, Jákób pedig így nevezte el: Galéd. (48) S mondta Lábán: Ezen kőrakás tanú köztem és közted ma. Azért nevezték el Galédnek...

Arámi a Héber Bibliában: mi a kódváltás oka?

Jer. 10:11: יֵא כְּדָנָה תִּנְאֲמְרוּן לְהוֹם אֱלֹהֵיָא דִּי-שְׁמַיָּא וְאַרְקָא לָא עֲבָדוּ. יֵאבְדוּ.
מֵאַרְעָא וּמִן-תַּחֲוֹת שְׁמַיָּא אֱלֹהֵיָא.

IMIT: (1) Halljátok az ígét, melyet szólt az Ö. rólatok, Izraél háza. (2) Így szól az Ö.: A nemzetek útjához ne szokjatok és az ég jeleitől ne rettegetek, mert a nemzetek remegnek azoktól. (3) Mert a népek törvényei hiábavalóság az, mert fa az, melyet erdőből vágtek, művész keze munkája [...] (11) Ekként szóljatok hozzájuk: „Az istenek, melyek az eget és a földet nem teremtették, azok el fognak veszni a földről és az ég alól.”

Arámi a Héber Bibliában: mi a kódváltás oka?

Dán. 2:4b–7:28:

דַּוְדָּבְרוּ הַכַּשְׂדִּים לַמֶּלֶךְ אַרְמִית מֶלֶכָא לְעַלְמִין חַיִּי אָמַר חֵלְמָא לְעַבְדֵּיךָ וּפְשָׂרָא
נְחִיא.

IMIT: (1) Nebúkadnecczár királyságának második évében pedig álmokat álmodott Nebúkadnecczár s nyugtalankodott az ő lelke s álma oda volt őneki. (2) És mondta a király, hogy hívják az irástudókat s a jósokat s a kuruzslókat s a kaldeusokat, hogy megmondják a királynak az ő álmait [...]

(4) És beszéltek a kaldeusok a királyhoz arámul: Oh király, örökké élj, Mondjad az álmodot szolgálidnak és a megfejtést megjelentjük. [...]

Arámi a Héber Bibliában: mi a kódváltás oka?

Ezra 4:7-8:

ז וּבְיָמֵי אַרְתַּחְשַׁשְׁתָּא כָּתַב בְּשָׁלֹם מִתְרַדָּת טְבַאֵל וּשְׂאָר כְּנֹתָו עַל-אַרְתַּחְשַׁשְׁתָּא
מֶלֶךְ פָּרַס וּכְתַב הַנְּשִׁיתָן כְּתוּב אַרְמִית וּמְתַרְגָּם אַרְמִית.
ח רְחוּם בְּעַל-טַעַם וְשִׁמְשִׁי סְפָרָא כְּתַבוּ אֲגָרָה חֲדָה עַל-יְרוּשָׁלַם לְאַרְתַּחְשַׁשְׁתָּא
מֶלֶךְא כְּנַמָּא.

(7) És Artachaszta napjaiban írt Bislám, Mitredát, Tábeél s a többi társai Artachsaszthoz, Perzsia királyához; és a levélne irata arámul volt írva és arámul fordítva. (8) Rechúm, a főtanácsos és Simsáj, az író írtak egy levelet Jeruzsálem ellen Artachsaszt királyhoz, következésképpen: [...]

Arámi a Héber Bibliában: mi a kódváltás oka?

Ezra 7:11-12:

יֵא וְזֶה פְּרִשְׁטָן הַנְּשִׁתָּן אֲשֶׁר נָתַן הַמֶּלֶךְ אֲרַתַּחֲשַׁסְתָּא לְעֶזְרָא הַכֹּהֵן הַסֹּפֵר סֹפֵר
דְּבָרֵי מִצְוֹת-יְהוָה וְחֻקָּיו עַל-יִשְׂרָאֵל.

יֵב אֲרַתַּחֲשַׁסְתָּא מֶלֶךְ מַלְכֵיִּיא לְעֶזְרָא כְּהֵנָּא סֹפֵר דְּתָא דִּי-אַלְהָ שְׁמֵיִיא גְּמִיר וּכְעֻנְתָּ.

IMIT: (11) És ez az irat másolata, melyet Artachsaszt király adott Ezárnak, a papnak, az írástudónak, aki írástudó az Ö. parancsolatai és Izrael számára adott törvényei szavaiban. (12) Artachsaszt, a királyok királya Ezárnak, a papnak, aki írástudója az ég Istene törvényének, teljesen és így tovább. [...]

Héber nyelvtörténet

Misnai/rabbinikus héber

Koltai Kornélia

2020. 04. 01.

Az óra vázlata

- 1. Nyelvi szituáció Palesztinában
az i. e. 2. sz. – i. sz. 2/3. sz. (*Misna* lezárása) között
- 2. A misnai/rabbinikus héber (RH) korszakai
- 3. Forrásai
- 4. A kései korszak elarámiasodása
- 5. A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

Az óra anyagának irodalma

- Sáenz-Badillos, Angel, *A History of the Hebrew Language* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), pp. 161–201.
- Dobos Károly, Sém fiai. *A sémi nyelvek és a sémi írásrendszerek története* (Budapest: Pázmány Egyetem eKiadó és Szent István Társulat, 2012), pp. 183–191.

Nyelvi szituáció Palesztinában az i. e. 2. sz. – i. sz. 2/3. sz. (*Misna* lezárása) között

- Soknyelvűség: héber, arámi, görög, latin
- Az egyes nyelveken belül is sokváltozatúság
- Az egyes nyelvhasználók és nyelvhasználói csoportok differenciája
 - területi, társadalmi és egyéni nyelvváltozatok
 - különféle nyelvek és kódok különféle funkciói

Nyelvi szituáció Palesztinában az i. e. 2. sz. – i. sz. 2/3. sz. (*Misna* lezárása) között

- Az írott források tanúsága alapján:
- Héber: *Biblia*: kései bibliai héber (mint a magas presztizsú *köznyelvi norma írott változatának* és a *klasszikus irodalmi normának* a keveréséből kialakult *sajátos nyelvváltozat*)
- *Biblián kívüli források* (qumráni héber: Bar Kochba-felkelés idejéből származó Nahal Hever-i és Vádi Murabbat-i levelek, a qumráni közösség héber nyelvű szövegei stb.)
- Beszélt nyelvi változatok, melyekről nincs közvetlen tanúbizonyság (pl. a farizeusok tanítása)
→ MISNAI/RABBINIKUS HÉBER

Nyelvi szituáció Palesztinában az i. e. 2. sz. – i. sz. 2/3. sz. (*Misna* lezárása) között

- Az írott források tanúsága alapján:
- Arámi: középarámi korszak (i. e. 200–i. sz. 250)
- Epigrafikus (*in situ*), pl. JÚDEAI ARÁMI (Bar Kochba-felkelés idejéből [i. sz. 132–135.] származó Nahal Hever-i és Vádi Murabbat-i jogi szövegek)
 - kanonikus szövegek: *Dániel* arámija; qumráni közösség
Genesis Apocryphonja, *1Hénokja*; *Onkelos/Jonatán Targum stb.*
 - + *Újszövetség* arámija: PALESZTINAI (GALILEAI?)
 - + SZAMARITÁNUS ARÁMI
- Beszélt nyelvi változatok, melyekről nincs közvetlen tanúbizonyság

Nyelvi szituáció Palesztinában
az i. e. 2. sz. – i. sz. 2/3. sz. (*Misna* lezárása) között

- Hellenizmus → triglossziás szituáció
- Az írott források tanúsága alapján:
- görög, i. e. 3. sz. *Septuaginta*, feliratok, levelek, palesztinai görög nyelvű pseudoepigrafák, qumráni szövegtanúk, i. sz. 2. sz.: Aquila, Symmachos, Theodotion fordításai , Újszövetség nyelve stb.
- Hagyományos felfogás: a városok lakossága inkább „hellenizált”, de: Bar Kocha-felkelés leverése után a vidék is egyre inkább
- Beszélt nyelvi változatok, melyekről nincs közvetlen tanúbizonyság

Nyelvi szituáció Palesztinában az i. e. 2. sz. – i. sz. 2/3. sz. (*Misna* lezárása) között

- Az írott források tanúsága alapján,
- a római adminisztrációnak köszönhetően:
a latin is megjelenik, bár szerepe jóval kisebb, mint a görögnek, nem teremt tetraglossziás nyelvi helyzetet

A misnai/rabbinikus héber két korszaka

- 1. KORAI KORSZAK:
 - a tannaitikus éra végéig (i. sz. 200 k.)
 - beszélt nyelvből fokozatosan fejlődik irodalmi közvetítővé
 - különbség a palesztinai és babilóniai verzió között
- 2. KÉSEI KORSZAK:
 - az amorákkal kezdődően (i. sz. 3. sz-tól, egészen a 10. sz.-ig használatos)
 - mint beszélt nyelv, ekkor már „nem létezik”, irodalmi nyelvként van jelen
 - látványos különbség a palesztinai és a babilóniai verzió között

Forrásai

1. KORAI KORSZAK:

- a *Misna*, a *Toszefta*, a *barajták*, a tannaitikus-halákhikus *midrások* nyelve, a *Smone eszré-* / *sema*-áldások nyelve; Qumrán: *Bar Kochba-levelek*, *Réztekercs* nyelve...

2. KÉSEI KORSZAK:

- mindkét *Talmud* héber részei, aggádikus *midrások*, *hékhalot*-irodalom, *merkava*-misztika, *Széfer Jecira*, legkorábbi *pijjutok*...

A kései korszak elarámiasodása

- A misnai/rabbinikus héber a mindennapi nyelvhasználatban egyre kevesebb funkciót tölt be, átadva a helyét az aráminak (még az arab hatás előtt)
- A klasszikus / kései arámi (i. sz. 250–1200) csoportosítása
 - Palesztinai
 - Szír
 - Babilóniai

A kései korszak elarámiasodása

- Palesztinai

- palesztinai zsidó arámi (*Jeruzsálemi Talmud*, palesztinai targumok, midrásgyűjtemények, zsinagógafeliratok stb.)
- palesztinai keresztény arámi (bibliafordítások, liturgikus szövegek)
- palesztinai szamaritánus arámi (a Tóra targumjai, liturgikus szövegek → korai arabizálódás)

- Babilóniai

- babilóniai zsidó arámi (*Babilóniai Talmud*, varázscsészék – ráolvasások, démonűző, bajelhárító feliratokkal)
- [kései zsidó irodalmi arámi, ún. pseudo-arámi, 13. sz.: *Zohár*]
- [mandeus]

A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

- Nehézség: a Misna legelső teljes kéziratai az 1000 utáni időszakból maradtak fenn, vö. <http://kaufmann.mtak.hu/hu/ms50/ms50-coll1.htm>
- Kaufmann-kézirat, Budapest MTA Keleti gyűjtemény, MSA 50: Misna: Itália, 11. sz. 2. fele – 12. sz. közepe
- Több szöveghagyomány: babilóniai, palesztinai (ezen belül is Ny-i [pl. a Kaufmann-kézirat] és K-i ág: iszlám környezetben élő közösségek tradíciója stb.)

A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

- Ortográfia:

- *mater lectionis*ok gyakorisága (← Qumrán) – még a *qaméc hatuf* is *waw*-val jelölve
- babilóniai tradíció: *aj* diftongus: אַ, palesztinai tradíció: אֵ
- szemivokálisok C-értékben: kettőzve

- Fonológia:

- faringálisok-laringálisok gyengülése
 - keveredés: א – ח
- *begad-kefat*-realizáció megmarad
 - keveredés: ב – פ
- nazálisok neutralizációja (nunáció): BH: נ → RH: ן

A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

- װ/ו neutralizáció: a ו dominanciája
- a *waw*-val kezdődő főnevek számának növekedése (ו"פ-gyökök): וְלָד ('gyerek')
- gr. jövevényszavak átvétele esetén: disszimiláció, pl. gr. *nomos* → hb. (RH) נִמוֹס
- metatézis (RH vs. BH), pl. BH: מִזְלָג → RH: מַלְגָּז 'villa'
- szókezdő laringális hiánya: RH: כִּרְת ← BH: הַכִּרְת
- összetett kifejezések összevonása: הַרְיָנִי (← הַרְיָ אֲנִי 'íme, én')
- szóvégi kiesések: RH: אֵי ← BH: אֵין ; RH: יוֹסִי ← BH: יוֹסֵף

A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

- Morfológia:

- névmási suffixumok: ךְ- (S/2., m.) ךִּ- (S/2., f.)
- S/1. + part.: הוֹשִׁיבֵנִי ('én felfogom')
- S/3., f. és P/3., f. közti keveredés; P/2, 3., m. és f. közti ingadozás
- birtoklás kifejezése: שֵׁל / -שָׁל (← BH: אֲשֶׁר לְ)
- ragozott tárgyi prepozíció: mutatónévmási használat, nyomaték, pl. הַיּוֹם אֹתוֹ ('az a bizonyos nap')
- vonatkozó névmás: -שֶׁ ('aki', 'amely')
- mutatónévmások: אֵלֶּיךָ ('ezek'), הַלֵּז / הַלָּה / הוּא ('az', m.), אֵינָה / אֵיזוֹ / אֵי אֵלֶּיךָ ('melyik?', 'melyek?' stb.)

A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

- Névszói morfémaképletek:

- *Qal-alapú*: *q^etíla*, pl. עֲרִיפָה ('tűzvész'); *q^etálá*, pl. צִוּתָה ('kiáltás'); *q^etál*, pl. כְּלָל ('szabály'); *qátél*, pl. גָּדַל ('rablás')

- *Pi'él-alapú*: *qittúl*, pl. אָסוּר ('tiltás'); *qattálá*, pl. כְּוִנָּה ('szándék')

- *Hif'il-alapú*: *haqtálá*, pl. הוֹרָאָה ('tanítás', 'utasítás')

- -*ן* - főnévképző, pl. גִּזְלוֹן ('rabló')

reduplikáció, szótagkettőzés, gyökkettőzés, pl. דְּקָדוּק ('részletes elemzés'), גִּבּוּרִית ('kis kert')

- -*ית* / -*ות*-képző produktív, pl. עֲבָדוּת ('szolgaság')

A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

- BH-ban csak Sing.-ként adatolt szavak – RH-ban Plur.-ként, pl. BH: דָּשָׁא ('fű') – RH: דְּשָׁאִים ('füvek')
- BH-ban csak Plur.-ként adatolt szavak – RH-ban Sing.-ként, pl. BH: בְּצִיִּם – RH: בִּיצָה ('tojás')

Igetörzsek:

- pu'al: alig, csak participiumban, gyakran a -ן előképző nélkül; hitpa'él suffix-conj. → hitpa'al; ettaf'al, nitpa'al; nuf'al/nif'al; saf'él is a hif'il mellett, hif'ilben gyakran א a ה helyett, valamint: a ה kiesése inf.-ban: לְרַבּוֹת, hof'al és huf'al
- ע"ו/י igék: pi'élben! + nitpa'al is, pl. גָּתַבְּנָה ('megalapít')

A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

Gyenge igék

- ל"א mintha ל"י lenne (ל"א / ל"י fúziója), pl. קָרִיתִי ('hívtam') – nem csak galban!
- פ"ו és פ"ן igék qal inf. constr-a a prefix-konj-n alapul, pl. לִירַד, לִתֵּן, לִידַע stb., másodlagos tő: ו-kezdet, pl. וְתַר ('bőségesnek, termékenynek lenni')
- פ"א igék qal inf. constr-a: לִזְכֹּר / לִזְמַר

Segal: BH 1350 igéjéből 250 nincs az RH-ban, de: 300 új ige, és soknak új jelentés

A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

- *Conjugatio*: nincs hosszabb (*cohortativus*) és nincs rövidebb (*jussivus*) forma, *waw consecutivum*, *inf. abs.* is kiveszőben
- Időszisztéma:
 - *suffix-conj.*: múlt,
 - *aktív participium*: jelen, jövő,
 - *prefix-conj.*: modalitás: vágy, szándék, parancs kifejezése
- Perifrasztikus konstrukciók:
 - összetett igeidő (הִתְּחַלֵּף + part.) – jelentése: ismétlődés, szokásos, egyidejű cselekvés; szükségesség, kötelesség, axiomatikus igazságok

A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

- Egyéb perifrasztikus konstrukciók:
 - a jövő idő kifejezései: -לְ / עֲתִיד לְ / צָרִיךְ לְ / סוֹפוֹ לְ → segédigék
 - további segédigék: וְרָכּוֹ / וְהוֹלִיךְ / וּבָא / וְעוֹמֵד – part. előtt/után: folyamatos cselekmény kifejezése
 - további segédige: הוֹלִיךְ וְ – progresszív változás az állapotban
 - további sok-sok segédige...
- Szintaxis:
 - újabb kötőszók (adverbiumokból fejlődtek):
 - Okhatározói: -בְּשִׁבְלִי (‘után’), célhatározói: עַל מְנַת (‘még, mialatt’), negatív célhatározó: אֲשֶׁר (‘nehogy’)
 - időhatározói: -מֵאַחַר (‘után’), -עַד (‘amíg’), -כָּל-זְמַן (‘még, mialatt’) stb.

A misnai/rabbinikus héber jellemzői: a helyesírástól/hangtani sajátosságoktól kezdődően a szókészletig

Szókészlet:

- Jövevényszavak: arámi, pl. כְּלָל ('szabály'), שָׁעָה ('óra'); אָרַע ('előfordul'), akkád, pl. תִּרְגוּם; perzsa, pl. גִּזְבָּר ('kincstáros'), görög – a jog, pl. קְטִיגוֹר ('vádoló', 'ügyész'), az adminisztráció, a vallás, az üzlet, pl. פְּנִיקָס ('számlakönyv') fogalomköréből.
- Tipikus RH-szavak: אָבָא / אָמָא / שְׁחֵרִית / עֵרְבִית / צָרִיךְ / שָׁעָה / לָקוּם ('vásárló') stb.
- BH-hoz képest jelentésváltozás: מַעֲשֵׂה ('eset', 'esemény' – term. techn.), נָהַג ('viselkedik') stb.
- Új gyökök képzése meglévő szavakból, BH: תְּרוּמָה → RH: תָּרַם stb.

Viszlát jövő szerdán!